

Nərmin Mahmudova⁸⁵
ORİJİNAL VƏ YA TƏRCÜMƏ PROBLEMİ
(*Möhsün Nəsrinin "Lisanüt-teyr" əsəri əsasında*)

Ədəbiyyatda Tutinamə motivinin ilk qaynağı elm aləminə konkret olaraq məlum deyil. Hazırda günümüzdə qədər gəlib çatan, bu mövzuda fərqli dillərdə yazılmış xeyli mətn mövcuddur. Farsca Tutinamə olaraq adlandırılan bu hekayələr, əslində, sanskritçə Çukasapati və ya Şukasaptati (Tutuquşunun yetmiş hekayəsi) adı ilə tanınan hekayə nümunələridir. Hind ədəbiyyatında xüsusi yerə malik olan bu silsilə hekayələr tutuquşunun dilindən verilir. Hekayələrin mifoloji qatına endikdə məlum olur ki, təhkiyə Müqəddəs Narada tərəfindən Tanrı İndraya müraciət əsasında qurulur.

Tutinamələrin əsas məğzini qərib mahala gedən gənc tacir tərəfindən xanımına göz-qulaq olsun deyə təlimatlandırılan tutuquşunun 70 hekayəsi təşkil edir. Tutuquşunun bu xanımın məşuqu ilə görüşməsinə əngəl olmaq üçün danışdığı hekayələr sayəsində gənc qadının yanlış yoldan çəkinməsilə əsər xoşbəxt sonluqla bitir və səyahətdən geri qayıdan tacir də bu vəziyyətdən xoşhal olur.

Bununla belə, Tutinamələrin fars dilindən üç fərqli nüsxəsi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu üç nüsxə içərisində ilki "Çihil Tutiyi Amiyane", ikincisi İmad bin Məhəmmədin "Tutinamə"si və son olaraq, üçüncüsü Ziyaəddin Nəxşəbinin əsəridir.

İmad Hindistan ədəbiyyatındakı "Şukasaptati" abidəsindən götürdüyü hekayələr silsiləsini tərcümə edib "Cəvahirül-əsmar" (İncilərin səmərəsi) adlandırmışdır. İmadın bu tərtibatının yeganə əlyazma nüsxəsini İran alimi Şəmsəddin Əli Əhməd 1973-cü ildə Tehranda çap etdirmişdir. (3, 90)

Həmçinin qeyd etməliyik ki, İmad bin Məhəmmədin tərcüməsi olan nüsxənin müqəddiməsində əsərin Ələddin Məhəmməd Şaha yazıldığı göstərilir. "Cəvahirül-əsmar" çapa hazırlanarkən tərkibində həmçinin ərəbcə ayələr, hədislər, ibarələr, farsca beytlər və misralara da yer verilmişdir. İmad bin Məhəmməd tərcümə etdiyi əsərə Əmir Muizzi, Xəqani, Nizami, Rumi, Sədi kimi şairlərin şeirlərindən parçalar da əlavə etmişdir.

Nəxşəbi isə əsərinin müqəddiməsində qeyd edir ki, hakimlərdən biri Tutinamənin farsca qədim tərcüməsini ona göstərmiş və bu tərcümənin bədii cəhətdən qaba və zəif olduğunu söyləmişdir. Bundan dolayı, şairdən əsəri yenidən tərcümə etməsini istəmişdir. Nəxşəbi 1330-cu ildə əsəri 52 bölüm formasında yenidən tərcümə etmiş və bu bölümlərin hər birinə "gecə" adını vermişdir. Həmçinin o, bəzi hekayələri çıxararaq yerinə yeni hekayələr də qələmə almışdır.

Əsərin tərcümə edilməsindən uzun müddət keçdiyi üçün anlaşılması çətinləşmişdir. Bu səbəbdən hind-türk hökmdarı Əkbərin əmriylə Əbül-Fazil bin Mübarək tərəfindən mətn sadələşdirilmiş, Məhəmməd Qədri tərəfindən isə 52 bölüm 35 bölümə endirilərək yenidən sadələşdirilmişdir. Məhəmməd Qədri tərəfindən sadələşdirilmiş bu son mətn hind, türk, alman, tatar, bəngal, qazan, türk dili kimi bir çox dillərə tərcümə edilmişdir.

Tutinamənin türk tərcümələri ilə bağlı qaynaqlarda fərqli fikirlər müşahidə olunur. Hasan Kavruk "Keşfü'z-zünun" əsərində kim tərəfindən tərcümə edilməsi bəlli olmasa da, Qanuni Sultan Süleyman adına tərcümə edildiyinin qeyd olunduğunu bildirir. Həsibə Mazioglu da qeyd edir ki, Qanununun adına tərcümə olunmuş başqa bir nüsxə Britaniya Muzeyi Kitabxanasındadır. (8, 70)

Mövzuya fars ədəbiyyatında XVII əsrdə yenidən qayıdılmışdır. Bu dəfə Məhəmməd Xudavənd Qədri hekayələri təzədən işləmiş və əvvəlki topludan yalnız 35 hekayəni saxlamışdır. Nəxşəbinin kitabında olmayan iki hekayəni də əlavə etmişdir. Qadiriinin bu kitabını tacik alimi A.Əlimərdanov çap etdirmiş və üzərində tədqiqat işləri aparmışdır. Başqa bir "Tutinamə" Sultan Bəyazidin (1369-1402) sifarişi ilə hazırlanmışdır. Mənbələrdən aydın olur ki, 1257-ci ildə Sarı Abdulla və Məhəmməd Qədri tərəfindən "Tutinamə" türk dilinə də tərcümə edilmişdir. Bu sahədə tədqiqat apararı A. Əlimərdanov qeyd edir ki, dünya kitabxana və mu-zeylərində "Tutinamə"nin 85 əlyazma nüsxəsi var. Onlardan beşi AMEA Əlyaz-malar İnstitutunda saxlanılır. (3, 91)

"Tutinamə"nin nüsxələri Azərbaycanda Əkrəm Bəkirov, professor Rəhim Sultanov və Möhsün Nağısoylu tərəfindən nəşr etdirilmişdir.

Möhsün Nəsrinin tərəfindən yazılan "Lisanüt-teyr" (Quşların dili) əsərinin orijinal və ya tərcümə olması məsələsinə toxunmadan öncə, əsərin XVIII əsr Azərbaycan ədəbi yaradıcılığında xüsusi yerə malik olduğunu qeyd etmək lazımdır. Məlum məsələdir ki, digər Tutinamələr kimi "Lisanüt-teyr" əsərinin mövzusu da həmçinin qədim hind ədəbiyyatından qaynaqlanır.

Sənən İbrahimov yazır ki, XVIII əsrdə azərbaycanlı müəlliflərin qədim Hind ədəbiyyatına aid mövzulara müraciət etməsinin də ciddi səbəbləri var idi. Bu səbəblərdən biri oxucuların estetik zövqü. Şahların sifarişi olsa da, əsas səbəblər yazıçı təxəyyülünün ifadəsidir. (3, 90) Həmçinin Hindistan ilə şərq xalqları arasında olan qarşılıqlı əlaqə də bu baxımdan xüsusi rol oynamışdır.

Həm lirik, həm də epik əsər yaradan şairlər içərisində təqlidçilər də olmuşdur. Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, aldığı ortaq mövzuya fərqli, yeni münasibət bəsləyən, ənənəvi surət və xarakterlərə yeni nəfəs, yeni səciyyə verən, yüksək bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik müəlliflər də olmuşdur. Belə müəlliflərin əsərləri orijinal və yeniliyi ilə xüsusilə seçilirdi. Möhsün Nəsrinin də yuxarıda qeyd etdiyimiz müəlliflərdəndir. O, əsəri Gəncə xanı Cavad xan Ziyad oğlu Qacarın (1785-1804) sifarişi ilə qələmə almışdır.

⁸⁵ Bakı Dövlət Universiteti . II kurs magistrant

Möhsün Nəşiri Nəxşəbinin kitabından faydalanmışdır. Möhsün Nəşirinin əsəri ilə Nəxşəbinin “Tutinamə”sinin adları arasında üzvi bağlılıq vardır. Farsca orijinalında əsər “Tutin kitabı” adlanır, Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə hərfi mənada “Quşun dili” olsa da, əslində “Quşun söylədiyi kitab” nəzərdə tutulur.

M.Nəşiri ənənəvi-müştərək mövzunun çox hissəsini dəyişdirmişdir. Həmçinin Nəxşəbinin “Tutinamə”sində olan iki hekayəni ixtisar etməklə yanaşı, bir sıra hekayələrin yerini də dəyişmişdir. Bu hekayələrə bədii cəhətdən yeni məzmun verməyə çalışmışdır. O, Nəxşəbidən fərqli olaraq fantastik ünsürlərdən çəkinmiş, hər bir hekayənin süjetini real hadisələr şəklində və real zəmində təqdim etmişdir. Müəllif fars şairlərinin şeir nümunələrini çıxarmış, Nizaminin, Füzulinin, Saib Təbrizinin, Qövsü Təbrizinin şeirlərindən nümunələr gətirmişdir. Yeri gəldikcə o, bu əsərə öz şeirlərindən də daxil etmişdir.

Möhsün Nəşirinin tərcümə etdiyi əsərə öz şeirlərini daxil etməsi məsələsinə toxunmuşkən, bu məqamla bağlı bir neçə söz söyləmək yerinə düşər. Bəzən əlyazmalarda bir sıra şeir parçalarının əvvəlində “li müəllifihi” sözünə rast gəlirik. Ərəb dilindən “müəllifindir” mənasına gələn bu ifadə şair həmin şeirin ona məxsus olduğunu bildirmək istədikdə istifadə olunmuşdur. Tərcümə əsərlərində yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi tərcüməçi tərəfindən digər şairlərə məxsus şeir nümunələri də əsərə daxil edilmişdir. Bu zaman müəllif öz şeirlərinə də yer verdikdə, “li müəllifihi” ifadəsini işlətməklə həmin şeirlərin özünə məxsus olduğunu bildirmək istəmişdir. “Eyni hala XVIII əsr Azərbaycan müəllifi Möhsün Nəşirinin “Lisanüt-teyr” (“Quşların dili”) əsərində də rast gəlirik: burada da müəllifin “li müəllifihi” sözünü işlətdiyi şeir parçaları onun qələminin məhsuludur, bu sözün işlənmədiyi şeir parçaları isə digər şairlərə məxsusdur”. (4, 588)

Lalə Əliyeva isə qeyd edir ki, Nağıl və dastan ənənəsinə sadıq qalan müəllif təhkiyəni aydın üslubda davam etdirir, yeri gəldikcə haşiyə, ricət və lirik şeirlərdən də istifadə edir. Buradakı şeirlər qəhrəmanların dilindən deyil, müəllifin öz dilindən verilir, bununla da əhvalat və hadisələr bədii-poetik cəhətdən daha da süslənmiş olur. (1,39)

“Lisanüt-teyr” bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə orijinal bir əsər hesab oluna bilər. Belə ki, Möhsün Nəşiri hadisələri qələmə alarkən qafiyəli nəsrədən fərqli olaraq nəsrə təbiiyyə, sadəliyə və yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi reallığa xüsusi önəm vermiş və beləcə əsərin anlaşılıq, canlı dildə ərsəyə gəlməsinə çalışmışdır. Fikrimizcə, müəllif buna nail olmuşdur. Üslubi cəhətdən əsərin dilinə milli kolorit qatmaq üçün yeri gəldikcə atalar sözü və xalq məsəllərinin işləndiyini də müşahidə etmək mümkündür. İstər qəhrəmanların dilində, istərsə də müəllifin dilində ərəb və fars sözlərinin xüsusi sayı az işləndiyi də diqqətimizi cəlb edən məqamlardandır. Bu anlaşılıqlıq təkə əsərin dilində yox, süjetdə də müşahidə olunur. M.Nəşiri hər cür qarışıqlıqdan uzaq durmuş, kəskin münaqişə və konfliktləri də bir xətt üzrə inkişaf etdirmişdir, bununla yanaşı əlavə şaxələnməyə yol verməmiş və əhvalatlarda iştirak edən personajlar məhdud sayda verilmişdir. Hekayələr, demək olar ki, nəsihətlə başlayır və nəsihətlə bitir.

Fars, tacik, bir sıra türkdilli ədəbiyyatların mahir bilicisi Yevgeni Bertels yazır: “Biz ancaq o ədəbi əsərləri tərcümə hesab edə bilərik ki, orada mütərcimin öz işi minimum ölçüdə olsun”. (4, 39)

Ümumi götürsək, orta əsrlərin bədii tərcümə nümunələrini dəyərləndirdikdə müasir dövr tərcümələri üçün mövcud ölçü və meyarlar, tələblər kənara qoyulmalıdır. Bu zaman tədqiqatə cəlb olunan əsərlərin yazıldığı və ya tərcümə edildiyi dövrdə tərcümə sənətinin başlıca səciyyəvi xüsusiyyətlərinin əsas götürülməsi vacibdir. Möhsün Nağısoylu yazır ki, bu məsələdə, sözsüz ki, üzərində araşdırma aparılan hər hansı bir əsərin əslinə yaxınlıq dərəcəsi ilə yanaşı, həmin əsərin orta əsrlərdə tərcümə, yoxsa orijinal əsər kimi tanınması, hansı adla (tərcümə, yoxsa orijinal) daha məşhur olması kimi faktlar da nəzərə alınmalıdır. Və nəhayət, həm də ən başlıcası, tədqiq olunan əsərin müəllifinin (və ya mütərciminin) özünün bu məsələyə münasibəti əsas götürülməlidir. (4, 40)

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, orta əsrlərdə şair və mütərcimlər tərcümə sənətinə təkə bir əsəri başqa dilə çevirmək işi kimi baxmamışlar. Tərcümə sənəti bədii yaradıcılığın xüsusi bir növü kimi qiymətləndirilmişdir. Ümumiyyətlə, tədqiqatlardan aydın olur ki, orta əsr tərcümə sənəti öz dövründə orijinal yaradıcılığa bərabər tutulmaqla yanaşı, hər ikisi eyni səviyyədə dəyərləndirilmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq müəllif klassik Azərbaycan tərcümələrini üç növə ayırmışdır: 1. Hərfi tərcümə; 2. Əslinə uyğun tərcümə; 3. Sərbəst yaradıcı tərcümə. (4, 26) Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan dilində ilk dəfə Möhsün Nəşiri tərəfindən qələmə alınmış “Lisanüt-teyr” əsəri “Tutinamə” kitabının sərbəst-yaradıcı tərcüməsi kimi tədqiq olunur. Sərbəst-yaradıcı tərcümə əsərlərinin əsas xüsusiyyəti odur ki, bu tip əsərlərdə qələm sahibi müəllif çevirdiyi əsərin mətninə öz düşüncəsini, duyğularını əlavə etmək meyli güclüdür. Həm də bu ənənəyə əsasən tərcüməçi orijinal əsərin istədiyi yerini qısaltmaq hüququna malik olmaqla yanaşı, əsərin tərcüməsinə yaradıcı yanaşmağa çalışmışdır. Bu o deməkdir ki, onlar əsərin istənilən hissəsini dəqiq çevirmiş, yaxud bəyənəmədikləri yeri ya buraxmış, ya da ixtisarla tərcümə etmişlər. Məhz bu faktlar əsasında Möhsün Nəşirinin əsəri sərbəst-yaradıcı tərcümə nümunəsi hesab olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyeva L.S. Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr. Bakı, “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, 2002, 93 s.
2. Əliyeva L.S. Klassik Azərbaycan bədii nəsrində hekayə janrı. Bakı, “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, 2013, 68 s.
3. İbrahimov S.M. Vahid Şərq ədəbi prosesi (XVI-XX əsrlər). Bakı, “Ecoprint”, 2020, 560 s.
4. Nağısoylu M.Z. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı, 2017, “Elm”, 634 s.
5. Nəşiri M.Ə. Lisanüt-teyr. Bakı, “Nurlan”, 2009, 363 s.
6. Nəxşəbi Ziyaəddin. Tutinamə. Bakı, “Azərəşr”, 1991, 368 s.
7. Səfərlil Ə.Q. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeri. Bakı, “Yazıcı”, 1982, 206 s.
8. Zühal Ölmez. Çağatayca bir tutinamə tərcüməsi: Latifinin “Mazharul-acayib”i VI. Yıldız Uluslararası Sosialbilimlər Kongresi, 12-13 aralık 2019, İstanbul, 190 s.

Açar sözlər: *Tutinamə, tərcümə, lisanüt-teyr, hind ədəbiyyatı, nəsr*

Ключевые слова: *Тутинаме, перевод, лисанут-теир, индийская литература, проза*

Keywords: *Tutiname, translation, lisanut - teyr, Indian literature, prose*

Orijinal və ya tərcümə problemi
(Möhsün Nəsinin "Lisanüt-teyr" əsəri əsasında)

Xülasə

Ədəbiyyatda Tutinamə motivinin ilk qaynağı elm aləminə konkret olaraq məlum deyil. Hazırda günümüzdə qədər gəlib çatan, bu mövzuda fərqli dillərdə yazılmış xeyli mətn mövcuddur.

Möhsün Nəsi Nəxşəbinin kitabından faydalanmışdır. Möhsün Nəsinin əsəri ilə Nəxşəbinin "Tutinamə"sinin adları arasında üzvi bağlılıq vardır. "Lisanüt-teyr" bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə orijinal bir əsər hesab oluna bilər.

Проблема с оригиналом или переводом
(на основе произведения Мохсуна Насири "Лисанут-тейр")

Резюме

Первый источник мотива Тутинаме в литературе неизвестен мировой науке. На эту тему существует множество текстов, написанных на разных языках и сохранившихся до наших дней.

Мохсен Насири извлек для себя пользу из книги Нахшаби. Между творчеством Мохсена Насири и названиями "Тутинамы" Нахшаби существует органичная связь. "Лисанут-тейр" по своим художественным особенностям можно считать оригинальным произведением.

Summary

Original or translation problem
(based on Mohsun Nasiri's work "Lisanut-teyr")

The first source of the Tutiname motif in the literature is not known to the world of science. There are many texts on this subject written in different languages that have survived to the present day. Mohsen Nasiri benefited from Nakhshabi's book. There is an organic connection between the work of Mohsen Nasiri and the names of Nakhshabi's Tutinama. "Lisanut-teyr" can be considered an original work due to its artistic features.

Rəyçi dos. S.Abbasova